

Artiklist uurimuseni: Ida-Viru nähtamatud kohalood

Mare Kalda

Konverentsil *Pärimus inimese ja maastiku dialoogis* 2. ja 3. II 2012 Rogosi mõisas peetud ettekande tekst*

*Ettekanne on seotud Eesti Teadusfondi finantseeritava uurimisteemaga SF0030181s08 ja grantiga nr. ETF8137

Seoses Virumaa rahvaluule ülevaate koostamisega olen viimasel ajal lähemalt tegelenud Ida-Viru kohapärimuse uurimisega. Analüüsis lähtun iseenesest lihtsast, kuid õigest põhiteesist, mille kohaselt pärimus peegeldab muutusi maastikul. Seda väidavad rikkalikele kogemustele toetudes paljud regionaalse folkloori uurijad, kuid kõige otsemalt toetun järgnevaga Mall Hiimäe (Hiimäe, Mall 2007. Pühapaigad kui mentaalse maastiku objektid: mõiste ja väljund. Valk, H. (toim). *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXXVI. Tartu, lk. 215–236) ja Kent Rydeni (Ryden, Kent 1993. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. Iowa City: University of Iowa Press) konkreetsetele käsitlustele. Oma käsitlusega tahan rõhutada, kuidas kohalugude kujunemine osutub iseloomult protsessuaalseks, kuidas rõhuasetused tekivad ja muutuvad ning kuidas – mõnede näidete varal – tekib ja kaob nii kohti kui nende lugusid või siis kummagi osaelemente.

Kogukonna vaimses kultuuris püsiv maastik oma objektidega on mentaalne maastik, milles tegeliku maastiku objektid on saanud kultuuris märgilise väärtuse.

Tähtsusetuna näivad paigad võivad muutuda olulisteks juttudes. Jutud kannavad mineviku märke olevikku.

Loodus, koha omadused kanduvad üle inimesse, mõjutavad tema tajusid, mõtlemisviisi ja tundeid, luues nähtamatut maastikku (*invisible landscape*).

Kui maastiku mentaalset kajastust lugedes ja mõtlemises saab tinglikult kujutleda kui nähtava maastiku nähtamatut või mitte otsekohe nähtaval olevat struktuuri, siis uurimisküsimuseks saab kohapärimuse potentsiaal kohalugude kaudu kohateadmist kas nähtavale tuua, varjutada või hoopis peita.

Kas piirkonna kohapärimuse uurija saab nähtamatu maastiku nägijaks?

Kas kohalikule inimesele on tema nähtava maastiku folkloorne representatsioon kogetav vaikimisi? Kuidas seda omandatakse, mis juhib valikuid ja eelistusi?

Millest lähtuda kohapärimuse analüüsis ja tekste eksponeerides, missugused on uurija kiusatused ja kohustused? Kuidas folklorist pääseb ligi nähtamatule maastikule, mil määral eeldab see nähtava maastiku läbimist ehk folkloristlikke välitöid? Mida annab uurija subjektiivse perspektiivi rõhutatum esiletoomine teadusartiklis, kuidas põimida käsitluse kogukonnast väljaspool olija kujunev ja vormuv kohatunne, et õnnestuks edasi anda autentset, kuid informatiivset kohateadmiste ja -tunde põimingut, millel oleks ka üldistusjõudu?

Silmas tuleks alati pidada Lauri Honko poolt esile toodud folklooriprotsessi loetelu ühte elementi, 16. teesi folkloori kaubaks muutumisest: “Omaette küsimus on, milline pärimus talub näitamist ja isegi müüki, milline aga muutub kergesti iseenda karikatuuriks. Siin on

palju ruumi mõttevahetusele ja uurimisele,” kirjutas Honko (“Folklooriprotsess”. Mäetagused, 6; vt <http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>).

Uus koht, uus tegu, uus lugu

Näitejuhtum Valaste joa vaateplatvormiga. Koht oli ENSV ajal nn piiritsoonis ning juurdepääsu sinna realselt ei olnud. Pärast turistirajatise ehitamist muutus koht väga külastatavaks mitmel otstarbel. Lisaks turistidele käisid siin pulmalised ja sildadest sai rituaalide sooritamise koht: sillapiiretele kinnitati armulukkusid. Lukkude kinnitamise kombele lisandus meediakära ning linnalegendide levikuahela ühise toime ereda näitena lugu sellest, kuidas luku lahtimuukimise korral on võimalik lõhkuda vastabiellunute pereõnne. Ühte kuulujutuversiooni arendas või töötles Marko Kaldur oma žanriliselt omapärases Eesti-tutvustuses Salapärane Eesti ehk moodsaid linnalegende, kaasaegseid muistendeid, vandenõuteooriaid, ajaloolugusid, külajutte tänapäeva Eestist (Tallinn: Olion 2008).

2010. aasta aprillis aga selgus, et rajatis on amortiseerumas ning eluohtlik. Juurdepääs tõkestati.

Pulmalukk
Valastes

Näide Tudulinna Keldrimäega

Jaagura talu kruudis asub Keldrimägi, mida peetakse ka väga tähtsaks vanaaegseks paigaks, kuhu on peidetud varandusi ja muid asju. Mägi on ümbritsetud soost, ta kõrgus on 6-7 meetrit. Maapind on kruusane. Mägi on tihedalt üle külvatu aukudega, mis on kaevatud kulla otsijate poolt. Üldiselt peab mainima, et **Iisaku kihelkonna piirides on olnud kulla- ja peidetud varanduste otsimine väga suur ja ona seda ka praegu ühtki mälestuspaika, mis kuidagi on ühenduses sõjaga, et säält ei oleks kulda otsitud ja auke kaevatud.** Ka värskelt kaevatud kulla auke esineb õige tihedalt. Kaevamised toimuvad päämiselt öösiti. Isegi kaugemalt, kui Iisaku piirkonnast, tulevat kulla otsijad.

Tudulinna linnamägi asub Tudulinna kiriku ligidal. [---] Linnamäe lõuna osas asub sügav org, mille laius on umbes 20 meetrit ja pikkus 35 meetrit. Ka sellest orust olla kulda otsitud. [---] EKLA, f 200, m 20, 38/40 < Iisaku khk., Tudulinna k. - A. Amandus < Tiidrik Treilmann, 70 a. (1932) Näide tutvustab Ida-Virumaa muistendlike varandusekohtade traditsiooni. Eriti huvitav on muistendi kirjapanija refleksioon otseselt rahvajutu sisule lisaks, mis toob sisse üldistava mõõtmise.

Huvitava sündmuste ja kajastuste kompleksi moodustab sisuliselt järvepärимuse uusarendus, mis seondub ühega Kurtna järvedest, nimelt Mätasjärvega. II ms järgne folkloor järve uputatud sõjatehnikast tuksus vaikselt ja ootas oma aega, et uutes oludes uuesti ja uuel moel elavneda. Informatsiooniajastul ja meedia kõikjaletungivuse tingimustes leiame lugusid katsest Kurtna tank järvemudast välja tõmmata. Kui leidmiselugu, asetub tekkinud ingliskeelne reportaaž tegelikult väga hästi klassikaliste muistendite kõrvale, kuigi selle levik toimub mitte niivõrd rahvasuus, kuivõrd mitmesugustel sõjaajaloo harrastajate saitidel ja kaugeltki mitte ainult Eestis. Kuid: vana seost küll eksponeeritakse, ent see ei paista olevat midagi, millele asjassepuutunud isikud ise oleks omistanud mingit suuremat väärtust, kui olla lähteinformatsiooniks otsitava peitumisest kohalikus veekogus.

[---] At that time, a local boy walking by the lake Kurtna Matasjarv noticed tank tracks leading into the lake, but not coming out anywhere. For two months he saw air bubbles emerging from the lake. This gave him reason to believe that there must be an armoured vehicle at the lake's bottom. A few years ago, he told the story to the leader of the local war history club "Otsing". Together with other club members, Mr Igor Shedunov initiated diving expeditions to the bottom of the lake about a year ago. At the depth of 7 metres they discovered the tank resting under a 3-metre layer of peat.

Enthusiasts from the club, under Mr Shedunov's leadership, decided to pull the tank out. In September 2000 they turned to Mr Aleksander Borovkovthe, manager of the Narva open pit of the stock company AS Eesti Polevkivi, to rent the company's Komatsu D375A-2 bulldozer. Currently used at the pit, the Komatsu dozer was manufactured in 1995, and has 19,000 operating hours without major repairs.

Komatsu Times (Quarterly News Magazine for Construction Equipment Users - Volume 3 No 1)
http://www.mil.hiiumaa.ee/2000_09_14_kurtna_T-34-36/

Kadunud koht – püsiv lugu

Näide Kuldallikaga illustreerib koha ja kohaga seotud loo arengut neil juhtudel, mil loodusobjekt kaob, kuid lugu siiski jätkab olemist. Protsessis mängib suurt rolli asjaolu, kas pala on ilmunud jutukogumikus ning kuivõrd seda on teadvustanud ja eksponeerinud koduloouurijad või teised kohapealsed aktivistid.

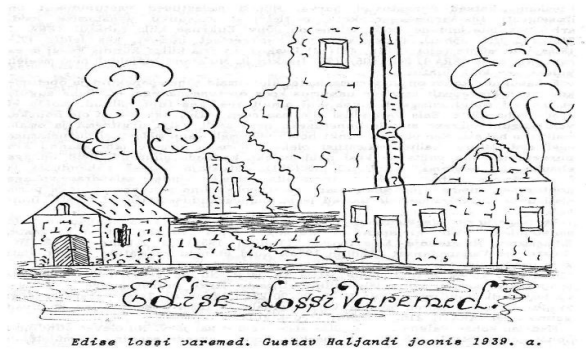
Kuldallikas asus K.-Järve rajoonis Illuka k/n Ohakveres, põhjapool maanteed loodeosas Teessari heinamaa lähedal metsas. Kuidas allikas nime saanud, seda ei mäleta kõige vanemad inimesedki. See oli suur veerohke allikas. Kodanlikul ajal, umbes 30-ndatel aastatel tulid kusagilt väljast mingisugused mehed, kes olevat leidnud mingisugusest arhiivist dokumente ja kaarte, et Kuldallikasse olevat Rootsi ajal peidetud kulda. Nad

palkasid ümbruskonna talupoegi appi kulda välja kaevama. Maksnud head päevapalka. Kaevatud ja möllatud mitu nädalat, aga vesi olevat allikas nii kõvasti peale surunud, et ei olevat oma aaret välja andnud. Kõik tühi töö! Nüüd on allikas kaevanduste tõttu ammu ära kuivanud ja seal pole enam tilkagi vett. Aga kohalikud elanikud on vist allika unustanud ega ole keegi enam kaevama asunud. RKM II 380, 62/3 (21) < Jõhvi khk., Illuka v., Ohakvere k. - E. Valter, s. 1925 < Paul Teessar, s. 1910 (1984)

Folkoristliku tõlgenduse küllaltki kaua kestnud traditsiooniks on olnud suhtuda muistenditesse maa-alustest käikudest kui sellisesse ainesesse, millel tegelikkuses faktuaalset tausta pigem pole.

Silmatorkavalt tiheda ja põneva tekstikorpuse moodustavad pärimuslikud teated ja jutud Jõhvi ümbruse väidetavate salateede võrgustikest:

Edise mõisa taga oli ordu loss. Üks tie on Kukruse mõisaga ühendatud ja teine on Jõhvi kirikuga ühendatud. Tee all on mõeldud maa alust käiku RKM II 146, 29 (35) < Kohtla-Järve – Endel Mets < Aleksander ONTON, 65 A. (1961/2)

Ent nii mäetööstuse alased kui arheoloogilised uurimused toovad uusi andmeid, mis näivad rahvajutte maa-alustest teedest toetavat:

Mõistatuslik tunnel Kukruse mõisas

Kaheksakümnendate aastate lõpus, kui ehitusfirma Viru Restauraator Kukruse mõisa ümber paemüüri rajas, satuti vundamendikraavi kaevates maa-alusele paest laotud võlvile (foto 1). Selgus, et tegu on tunneliga, milles inimene üsna vabalt liikuma mahub (foto 2). Kas teadlikult või mitte, tunnelist ei räägitud.

Kui TTÜ mäemehed 26. septembril k.a tunnelit vaatama jõudsid, oli Ida-Viru maavanem eelmisel päeval jõudnud seda juba presidendile näidata.

Mäemehi oli teavitanud mäeinsener Heini Viilup (Viru Restauraator). Meie esimene huvi oli seotud müütilise Kukruse mõisa põlevkivikaevandusega, mis olevat tegutsenud 19. saj

seitsmekümnendatel aastatel. Ka hiljem, eesti põlevkivitööstuse algaastail oli tegutsenud seal nn mõisa kaevik, kus, nagu hiljem selgus, murti G- ja H-kihte.

Siiski ei ole tunnelil mingit seost põlevkivi kaevandamisega. Mis ta siis on? Loomulikult on rahva seas liikvel hulgaliselt käibelegende. Kõige kaugem koht, kuhu tunnel olevat viinud, on Kuremäe klooster (23 km), kõige lähedam naabruses olev Edise mõis (2,1 km). Vahepealne on Jõhvi kirik (4,4 km). Kuna osa tunnelist on varisenud ja sinna sisse ei pääse, siis selle osa kohta räägitakse, et seal olevat orvasid, kus istuda või üksteisest mööda saab, valgustite (küünalde) jaoks olevat seintes niššid jms. Olevat inimesi, kes poisikesena tunnelis on käinud. Selliseid tunneleid olevat olnud ka teistes mõisates. Näiteks Lüganusel.

Kõik see on võimalik, sest tegemist on alaga, mis kogu aeg on olnud idast lähtuvate sõja- ja röövkäikude tallermaa (pärineb lehelt: <http://allmaa.blogspot.com/2010/08/moistatuslik-tunnel-kukruse-moisas.html>).

Tekkivad kohad – tekkivad jutud

Kuid kogu aeg kujuneb ka nõ uusi kohti, mille ümber on hakanud õige pea tekkima jutud või siis hakkavad inimesed noid uusi kohti külastama, kujuneb midagi rituaalse käimise sarnast, mis omakorda otsekui nõuab kajastamist. Niisuguseks paigaks Ida-Virumaal on endiste kaevanduste alad, eriti aga nõiakaevud, nagu neid üsna kohe pärast inimeste poolt avastamist nimetama hakati.

[---] Tegelikult hakkas väga vihmaste ilmade tõttu vesi puuraukude kaudu kaevandusest välja pressima Kose metsas juba 2005. aasta alguses. Metsa uputamise vältimiseks puuriti kevadel puhastatud metsakraavi kõrvale kolm 600 mm läbimõõduga puurauku vee suunamiseks kaevandusest otse äravoolukraavi. **Puuraukudest nõiakaevuna väljuv vesi võib ka edaspidi just suurvee perioodil olla huvitavaks vaatamisväärsuseks.**

Nikolai, Viktor 2008. Ahtme kaevandus. Varb, Nikolai & Tambet, Ülo (koost) 2008. *90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis. Tehnoloogia ja inimesed*. Tallinn: Eesti Mäeselts, TTÜ Mäeinstituut, lk. 162–201.

Ida-Viru nõiakaevu on markeerinud ka Eesti geopeitjad, sealkandis asub üks Eesti enam kui tuhande kolmesajast geopeitsemängu aaretest (vt <http://www.geopeitus.ee/aare/1595>). Mängulise tähistuse sai koht aprillis 2011. Kuna geopeituses on lisaks elu huvitavamaks muutmisele alati olulisel kohal ka tutvustamine ja informeerimine, annab aarde peitja kogukonnale teada, mis tingis niisuguse nõiakaevu tekkimise:

Peitis 04.2011 [irokas100]

Aare kutsub Sind taas oma lihtsal moel **Ida-Virumaa omapärasteid paiku avastama**.

Tegu on 2002 aastal suletud ning paar aastat hiljem veega täitunud Ahtme kaevanduse kohale tehtud puuraukudega, kust mitte ei pumbata vett välja, vaid see pressib end ise maapinnale. Hinnanguliselt on kaevanduses 36 mln kuupmeetrit vett (võrdluseks Ülemiste järv - 17 mln kuupmeetrit). Aastaga voolab kaevandusest välja 7,7 mln kuupmeetrit. Sellest suur osa läheb töötavasse Estonia kaevandusse, aga samuti allikatesse ning puuraukude kaudu Sanniku ojja, mis leiab omakorda lõpuks tee merre.

[---] Mõnikord võivad mugud läheduses piknikku pidada.

Nii nagu Ida-Viru allika vanema ja kuulsama õe Tuhala nõiakaevu puhul, kipub Ida-Viru nõiakaevu veerohkus muutuma meediasündmuseks: kaevu keemisest treitakse uudisenupuke, mille järel suundub asjast osa saama rohkem huvilisi, kui ilma meedias

teatamata sünniks.

Ida-Viru “nõiakaev”. Ain Iro foto 2011.

Seega võib öelda et kõik esile toodud isekujunevad arengustsenaariumid on Ida-Virumaa kohapärimuse puhul käigus. Kuna iga koha puhul väljendub see individuaalsel moel, kujunebki kohalik regionaalse traditsiooni omapära kohaliku nähtava maastiku ja selle peale projitseeruva nähtamatu maastiku koostoimes.